

LUNA SICAT CLETO

Si Luna Sicat Cleto ay isang manunulat sa wikang Filipino. Lumabas ang koleksyon niya ng mga tula na *Bago Mo Ako Ipalaot* (High Chair) noong 2018. Siya rin ang pangunahing patnugot ng *Lapat: Antolohiya ng mga Kontemporaneong Kuwento*, (KWF at NCCA, 2020) at *Reading the Regions 2* (NCCA, 2021). Ang kaniyang mga dula, katha, sanaysay, at tula ay nagkamit ng mga pagkilala sa Don Carlos Palanca Memorial Awards, Gawad CCP, at Madrigal-Gonzalez Prize for Best First Book. Noong 2018, pinarangalan siya ng Gawad Alagad ni Balagtas para sa Katha sa Filipino. Kasalukuyan siyang nagtuturo ng Panitikan at Malikhaing Pagsulat sa Unibersidad ng Pilipinas, Diliman

HUNI AT PAKPAK

HALAW SA “GINTO SA MAKILING”
NI MACARIO PINEDA

MGA TAUHAN

DORO^m, edad 40, kung magbihis ay disente at nasa ayos, gaya ng kanyang disposisyon.

DORO^b, edad 9, bibo, mausisa, maliksi; may sambalilo at nakakamisa’t itinuping pantalon.

SANANG^m, edad 60; nakabestidang kulay abo o lupa, daster na halos basahan, may nakasabit na mga susi sa baywang, may kuwintas sa leeg; bakas sa mukha at katawan ang mga taon ng masikhay na trabaho.

SANANG^b, edad 18-20; nakabaro’t saya na karaniwang damit ng mga taganayon; karaniwan ang ganda.

EDONG, edad 20-25, matikas, batak sa trabaho, may maamong mga mata.

KORO O MGA TINIG NG MGA TAONG KASAMA NINA SANANG O NI DORO NOON, hindi na mahalagang pangalanan at ibukod; sila ang palatandaan na ang dula ay nasa loob mismo ng kamalayan ni Sanang o Doro, bata man o matandang bersiyon.

LAKANDULA at MARIANG MAKILING, mga immortal.

SIETE KOLORES

abro

TAGPUAN

Isang silid, isang gubat. Maaaring espasyo na nagpapahiwatig ng aklatan, mesang sulatan, kusina o tulugan. Malasapot ito, gaya ng bakas ng alaala sa utak nina SANANG^m at DORO^m. Mahalagang wala ring katiyakan upang isagisag na ang espasyo ay tila isang manipis na telang naaaninag ang nakalipas at kinabukasan; ang kabundukan at ang lungsod ay tila nasa iisang lugar.

PANAHOON

Ipinahihiwatig sa akda ni Pineda na pagkaraan ito ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig, ngunit nasa panlasa na ng direktor na hugutin ang panahon ayon sa kasalukuyan. Bilang karagdagang palatandaan ng panahon, may installation ng mga telebisyonang iba't iba ang laki, na waring bundok na nasa kalagitnaan ng set. Lumilitaw ito kapag kinakailangan, tulad ng pagsasadiwa ng pagkasino ng tauhan sa konsepto ng *Kabulukan at Utopia*.

DORO^m

Naalala ko siya ... ang aking Tiya Sanang. Naalala ko kung pa'no siyang naghintay.

Pasok, SANANG^m.

Sari-saring gawain ang pinagkakaabalahan ni SANANG^m. Maaaring naghahalo ng kung ano sa kawa, may sinusulsi, may mga tinitiklop, may ginagantsilyo, at may pinipihit na itiniimpla at ilalagay sa mga garapon.

DORO^m

Sana'y tiniklop ko na muna ang mga librong aking pinagkakaabalahan.

SANANG^m

Mas masarap ba silang magkuwento kaysa sa akin?

DORO^m

Ha? Ano ka'mo, 'Nang?

SANANG^m

Batang 'to. Kangina ka pa tinatawag. Lumamig na tuloy ang sinigang. Ano ba 'yang binabasa mo't kanina ka pa nangingiti?

DORO^m

Si Rizal, 'Nang. 'Yong binaril sa Bagumbayan.

SANANG^m

A ...

DORO^m

Kinukuwento niya si Maria—'yong sinabi n'yo noon na nagnanakaw ng mga binata.

SANANG^m

Aba'y loko 'tong batang 'to, a. Gumagawa ka na ng kuwento. Wala akong sinasabing ganyan.

DORO^m

Wala po ba? Mahigpit n'yong ibinilin na bantayan ko siya nang mabuti at huwag na huwag akong papayag na magpahatid na lang at iwan siya?

SANANG^m

Sinabi ko ba 'yon?

DORO^m

Hindi n'yo na ba natatandaan? (*Lilitaw sa isang sulok si SANANG^b.*)

SANANG^b

Bantayan mo ang Kuya Edong mo, ha? Huwag mong pababayaang nakawin ng mga dalaga.

SANANG^m

Marahil ... marahil nga.

DORO^m

'Nang, hindi ko naman po kayo pinagtatawanan, e. Alam ko pong mahal na mahal n'yo si Kuya Edong ko.

SANANG^m

Ang damuhong batang ito. Baka gusto mo pang makatikim ng hataw.

abao

Dadamputin ni DORO^m ang isang libro at babasahin. Mas mainam kung tila hinango lang niya sa ere ang “bagay” na parang totoong libro.

DORO^m

“Nakinig ako sa gitna ng katahimikan ng kakahuyan para mahagip ang kanyang malungkuting bagting. Naglamay ako nang magdamag sa gabi, inaabangang lumitaw ang kanyang perpektong aninong lumulutang sa hangin, at naaninagan ng liwanag ng buwan na sumusuyod sa makapal na buhok ng mga dahon. Wala akong nakita. Wala akong narinig.”¹

SANANG^m

Wala akong nakita. Wala akong narinig.

DORO^m

Maluwat na nga ang panahon, ‘Nang. Pero pansin n’yo ba, ni hindi na natin napag-uusapan si Edong ... At ni minsan, hindi n’yo nabanggit ang pangalan ng diwatang iyon.

SANANG^m

Bakit pa? Anong saysay?

DORO^m

Napagtitiyap ko lang po. Tila ang binabasa ko’y bakas na rin ng aktuwal na nangyari sa atin—wala tayong nakita, wala tayong narinig. Isipin n’yo kung paanong naunsyami ang ating kalayaan. Pero tila wala tayong natutunan.

SANANG^m

Kakabasa mo, ihong, umiimpis ang iyong nalalaman at ulo mo’y nahahanginan.

DORO^m

‘Nang, binibiro ko lang kayo ... (*Yayakapin ang tiyahin.*) Ako pa rin ito, ang inyong Kabise.

SANANG^m

Siyanga? Hindi ka kaya nasasaniban ng kaluluwa ng yumao mong ama?

DORO^m

Si Tatay ay naging lubhang mainipin at mainitin noong tumanda.

SANANG^m

Siyanga! Kung hindi mo lang alam, Doro, napakasugid niya noon nang nililigawan pa ang nanay mo. Sibak dito, sibak doon. Kapag naghanap ang lngkong ng gatas ng kalabaw, maghahanap na ‘yan ng inahing gagatasan. Kapag natakam naman si Impo ng pinakamalalaking sugpo, susuong siya sa mga sapa’t ilog para manghuli. Hindi na baleng mangulubot ang mga kamay sa pagkakababad o kaya’y maabutan ng ulan. Nilalabhan niya ang iyong lampin, Doro. Pinagtatawanan pa nga siya kapag sumasabay siya sa amin sa paglalaba. Kundangan lang na naging ... (*Buntong-hininga.*)

Pasok, DORO^b.

DORO^b

‘Tay, ito ba ay ginto rin, sabi ni Edong.

TINIG

Ang damuhong ito. Ginto ba ‘yan? Mga bato lang ‘yan.

DORO^b

Ginto nga po, Tay! Hindi lamang po lahat. Iyon lang pong mga maliliit na kumikislap. Tingnan ninyo.

TINIG

Ay, oo nga. Tila nga ginto ang inuwi nitong si bubwit, a.

SANANG^m

Nakakatuwa naman talaga ang mga bato—inipong butil ng panahon.

TINIG

Ginto nga! Ginto!

TINIG

Kung sabagay, kumpare, walang ginto sa mundong makatutumbas sa halaga ng ating mga anak.

TINIG

Pagka’t maaari ring sintigas ng bato ang ulo ng mga anak.

TINIG

abro

At maaari ring ipukol sa atin ang mismong batong iyon para magtanda.

TINIG

Kung paghahati-hatian natin, yaman lang din na tayo'y magkakaharap ...

TINIG

Ay, anong laking ginhawa!

KORO

Luluhod silang lahat!

TINIG

Ipagbili na at salapiin ang ginto! At salapi na ang paghahati-hatian!

KORO

Luluhod silang lahat!

TINIG

Akalain n'yo bang parang naengkanto 'yong ugok na 'yon. Akala ko po'y hihimatayin. Pihadong noon lang siya nakakita ng gintong gano'n karami.

SANANG^m

Kung hindi lang nabulag ang ama mo.

DORO^m

Nakalipas na po 'yon ...

TINIG

E, di naengkanto na nga ang beho. Ang ginawa ko, sinilid ko ulit sa bayong. Para ba lalo siyang maglaway!

TINIG

At naglaway nga ang damuho.

TINIG

Itinanong kung sa'n namin nakuha. Ano 'ko, bugok na mapaglalangan?

TINIG

Walang labis, walang kulang.

TINIG

Ganyan ang bigat ng kasamaan.

TINIG

Sakto. Saktong-sakto lang.

TINIG

Porke ba ganito lang ang ayos ko'y kaya niya akong goyoin? Ano siya, sinusuwerte?

TINIG

Tatang, kung tayo po'y uurong ay magpapatuloy kami ni Takyo.

TINIG

Sana nakinig siya. Pero alam mo namang walang tainga ang mga bato.

DORO^b

'Tay, wag na po kaya tayong tumuloy?

DORO^m

Bakit ba hindi ko 'yon naisip? Parang tinahi ang lalamunan ko.

SANANG^m

Kung minsan, bato na talaga tayong dumating sa mundong ito. Matagal-tagal pa bago matibag at matuto, kung matututo.

Patlang. Babalik ang panahon sa 1906, kung kailan nagbalik ang mga kasamahan ni EDONG sa bahay nina SANANG upang ihatid ang masamang balita.

SANANG^b

(*Sa di makitang mga bisita.*) Sandali, hintay! Gusto kong malaman. Gusto kong malaman ang lahat!

Titingin ang KORO sa isa't isa bago kay SANANG^b.

TINIG

Oo. May karapatan siyang marinig ang lahat. Hindi makapipinsala.

TINIG

Ikaw na, Ading. (*liling ang tinukoy.*) Ikaw na, Kardo. (*Gayundin.*)

TINIG

(Titikhim.) Ikaw na, Pepe.

TINIG

Nakabili na kami ng Santo Kristo sa Paete.

SANANG^b

Saan?

Ilalapit ng KORO ang pasalubong, tatanggalin ni SANANG^m ang panyong nakataklob bago iabot kay SANANG^b, na hahalikan iyon na waring anak, at kakalungin ito.

SANANG^b

Ituloy mo, Pepe.

TINIG

Masaya kami noong umagang iyon. Bitbit namin ang riple ng Amerikano. Nagtatawanan pa nga kami na baka makahuli kami ng baboy ramo. Si Edong ang pumipigil sa amin.

Sa isang sulok ng tanghalan, naroon si EDONG. Sa buong pagsasalaysay, bibigkasin ni EDONG ang mga linyang tila may recreation ng mga pangyayari.

EDONG

Baboy ramo ba ang pakay natin dito? Tinatakam na naman ba kayo?
Huwag na natin hangarin.

TINIG

Magtatanghali na noon. Nakumbinsi niya kaming huwag nang ituloy ang pangangaso. Saka namin inasikaso ang paghahanap ng dapo.

EDONG

(Tila pabulong, parang dasal.) Mapuputi, hugis bituin na mga bulaklak.
Ipinangako ko ito kay Sanang.

TINIG

Nakatagpo kami ng dapo sa tabi ng malalim na bangin ... marami.

EDONG

Sasama po ba kayo?

TINIG

Hindi na, ihong ko. Kayo na lang at malalakas pa ang tuhod ninyo.

TINIG

Matarik ang inakyat namin.

TINIG

Halos sumabog na ang dibdib namin sa hingal.

EDONG

Ang doon po ninyo'y napakalayo na pala.

TINIG

Aba'y ganyan talaga kung nais mo ng kagandahan—paghihirapan mo.

EDONG

Sa wakas, nakarating din kami sa tuktok ng bangin. Napakatarik nito. Ngunit kaygaganda ng mga halaman. Hayun, tila malalaking ibong nakadapo ang mga bulaklak sa sanga ng kahoy!

TINIG

Kundi nga lang sa busilak na loob ni Edong ay ano bang lintik na dapong yan at mag-aabala pa kaming umakyat dito sa bundok ng Makiling?

TINIG

Pero lalong sumigla si Edong nang makita ang mga bulaklak na iyon.

May tila itinataling lubid ang KORO sa baywang ni EDONG, na tila paakyat na noon at pataas nang pataas.

TINIG

Kaiingat lamang po tayo sa pag-akyat.

EDONG

Naku, may pugad pala. *(Tila may inaaninaw, may inaabot.)*

abot

TINIG

Bakit, Edong?

EDONG

May pugad palang katabi 'yong huli kong inabot. Nalaglag 'yong inakay. Hayun, o, nakasabit. *(Sa mga ibon.)* Kaaawa-awa naman. *(Gamit ang pinigtal na sanga, tatangkaing abutin ang inakay.)*

TINIG

Akala namin ay kung ano na ang nangyari sa kanya.

TINIG

Sabi niya, kaawa-awa. Kaawa-awa at mamamatay lang doon ang inakay kung hindi kukunin.

SANANG^m

Ipinasya niyang tulungan ang inakay na makaahon. Kahit na kinakabahan ang mga kasama para sa kanya, hindi siya natakot.

Papanaog si EDONG para ibigay ang huling dapo sa mga kasama. Itatali muli nito ang lubid sa baywang. Itatali rin ng KORO ang kaugnay na lubid sa mga baging at sangang nasa gilid ng bangin para gawing mas ligtas. Mapapansin ni EDONG ang mukha ng mga kasama.

EDONG

Kayo naman, heto nga't nakatali itong aking baywang. *(laangat muli ang sarili, abutin ang pugad.)*

TINIG

Pero pag-abot na pag-abot niya ng pugad ...

TINIG

... napigtal ang lubid ...

TINIG

... at dere-deretso ang bagsak.

TINIG

Wala na kaming narinig kundi ...

EDONG

(Pabagsak.) Inangkupo ...

KORO

At nakabibinging katahimikan pagkaraan.

TINIG

Hinanap namin siya.

TINIG

Lumipas na po ang tatlong araw, pero wala kaming nakita ...

TINIG

Kahit ang binagsakan ng kanyang katawan.

Titingin ang KORO kay SANANG, waring humihingi ng paumanhin.

KORO

Hinanap namin siya.

SANANG^b

Pero bakit walang nakitang bangkay?

KORO

Hinanap namin siya.

SANANG^m

Nasaan na siya?

KORO

Hinanap namin siya.

SANANG^b

Kinain kaya ng mga hayop?

TINIG

Ewan ko po.

SANANG^m

Walang makapagsabi.

abro

TINIG

Walang hayop na maaaring kumain sa bangkay.

SANANG^b

Magkagayunman, tiyak na may maiiwang labi.

TINIG

Pero wala po talaga kaming nakita.

SANANG^m

Sabi nila'y baka kinuha ni Mariang Makiling.

TINIG

Siya ang nagpalibing.

SANANG^b

Si Mariang Makiling!

KORO

Kinuha ni Mariang Makiling ang bangkay ni Edong dahil sa kanyang kabutihang-loob.

TINIG

Una'y sa baboy ramo ...

TINIG

At ikalawa'y sa inakay na nalaglag.

EDONG

Ang lahat ng nilalang ay may buhay. Ang lahat ay mahalaga.

SANANG^b

Noon pa man, laging mabuti ang kanyang loob. Kaya ko siya minahal.

SANANG^m

Kaya ko siya hinintay. Hinintay nang apatnapung taon.

TINIG

Tila gayon na ang aming magiging sapantaha.

SANANG^m

Wala silang natagpuan kahit isang balahibo ni Edong pagkaraan. Pero

nagpakita rin siya.

Mapapakrus ang KORO. Nakatingin lang sa kanila si SANANG^m at SANANG^b, na kalong ang santong pugot na parang anak.

EDONG

Sanang, ano ka ba? Lingunin mo naman ako. Ako ito, si Edong.

SANANG^m

Sigurado ka?

EDONG

Hindi pa ako magaling. Nakikita mo namang (*ituturo ang paang umiika.*) mayroon pa akong pinsalang hindi pa napagagaling ngunit gagaling din.

SANANG^m

Saan ang pinsalang iyon, Edong?

EDONG

Ipinangako ko sa kanya na ako'y babalik.

SANANG^b

Sinong *kanya*? Sinong *siya*?

EDONG

Wala siyang hinihinging kapalit. Kabilin-bilinan lang niyang bumalik ako.

SANANG^m

Hindi pa man, hindi na ako ang tunay niyang kabiyak.

EDONG

Bayaan ko raw na siya na ang gumamot.

SANANG^b

Bakit, wala bang mga manggagamot dito? Kung iyon lamang iyong sugat

...

EDONG

Hindi mo nauunawaan, Sanang.

SANANG^m

abro

May pinsala na siya. Hindi nga lang sugat. At hindi nakikita ng karaniwang mata.

TINIG

Hiwa, gasgas, saksak.

TINIG

Sama-ng-loob, inipong buntong-hininga.

KORO

Walang sinisinong uri at kulay ng balat.

TINIG

Saksak, gasgas, hiwa.

TINIG

Sari-saring makawawakwak tulos, sibat, salita, pangako.

EDONG

Iniligtas niya ako. Pinaggala niya ako. Pero kailangan kong bumalik.

SANANG^b

Sinong *siya*, Edong? Sinong *siya*?

TINIG

Siya, ang sugat.

TINIG

Siya, ang saksak.

KORO

Siya ang hilom at saksak. Bumubuti't nakasasama ang mga antak.

EDONG

Maibibigay mo kaya sa akin ang pagtitiwalang hindi maaaring magkaroon ng batik kailanman?

SANANG^b

Ano bang mga salita iyon?

TINIG
Bigay?

TINIG
Tiwala?

TINIG
Batik?

TINIG
Kailanman?

TINIG
Mga bato rin ba sila?

EDONG
Sanang, isa siyang babae ... isang Maria.

TINIG
Mga batong naipupukol?

EDONG
Huwag kang mangamba. Iniibig kita. Ikaw lamang.

TINIG
Mga batong naiaalay?

EDONG
Nguni't ako'y nangako. Magbabalik ako para pagalingin nang lubusan.
Hindi ko matalikuran ang aking pangako, Sanang.

KORO
Mga batong iniawan, Sanang ... para pabayaang at kalimutan.

EDONG
Sanang, ang sasabihin ko sa iyo'y hindi dapat malaman ninuman. Isumpa mo.

SANANG^b
Oo, isinusumpa ko.

abro

SANANG^m

Ewan ko, ewan ko. Bakit ba hindi ko 'yon sinabi? Bakit oo lang at hindi?

SANANG^b

Sino bang Maria iyon Edong? Ano ang kanyang anyo? Maganda ba siya?

EDONG

Sanang, nag-aalinlangan ka. Huwag. Huwag, mahal. Paniwalaan mo ako. Pagkatiwalaan mo ako.

SANANG^b

Gusto ko lang malaman kung ano ang kanyang anyo. Hindi ako mawawalan ng tiwala.

EDONG

Sanang, hindi siya karaniwan. Siya si Mariang Makiling.

Patlang. Maglalaho si EDONG at KORO.

SANANG^m

Matanong kita, Doro. Sa lahat ba ng binasa mo'y nasagot rin ba niyon ang mga katanungan mo?

DORO^m

May iba po. Marami po ang hindi. Bakit po?

SANANG^m

Tayo ba'y binabasa lang din ng kung sino?

DORO^m

Lagi po tayong nagbabasa, 'Nang. Kahit hindi libro.

SANANG^m

Tayo ba'y itinakda lang ng kung sino? Pinupulot na waring bato at saka itinatapon?

Hindi kikibo si DORO.

SANANG^m

Dati, madali kong nasasagot ang sarili kong mga tanong. Ang Maykapal ang nakakaalam. Ewan kung mahilig din siyang magbasa. Pero bakit pa siya magbabasa kung maalam na nga Siya? (*Matatawa si DORO.*) Ku, wag mo na nga akong pagpapansinin. Alam mo namang marunong lang akong bumasa't sumulat at bumilang nang kakarampot. Nag-uulyanin na lang ako siguro.

Hindi kikibo si DORO.

SANANG^m

Itutulong mo pa ba ang alok sa iyong mag-aral sa Amerika?

DORO^m

Si Nanang ... maiiwan ko ba kayo rito?

SANANG^m

Kung sabagay ... baka ako'y pabigat na lamang.

DORO^m

Hindi kayo pabigat.

SANANG^m

Ano nang nangyari sa dalagang iyong sinusulatan? Si ... ano na nga bang pangalan?

DORO^m

Iba na po ang kanyang sinusulatan.

SANANG^m

Hindi ko man lang siya nakilala.

DORO^m

Huwag n'yo nang panghinayangan ang mga pagtatagpong hindi magaganap.

SANANG^m

Bakit, ihong ko? Bakit hindi magaganap?

agabro

DORO^m

Hindi po kami para sa isa't isa. Kinasal na nga po siya noong isang taon pa. Pinadalhan nga po ako ng imbitasyon.

SANANG^m

Mabuti ka pa nga, may nasulatan.

DORO^m

Nanang ...

SANANG^m

Kung minsan, hindi ko maiwasang hindi mainggit sa ibang umiibig. O umibig. (*Patlang. Ilalayo ang mukha.*) Pakiabot nga 'yon.

DORO^m

Alin po?

SANANG^m

'Yon.

laabot ni DORO^m ang santo. Kakalungin ito ng matandang Sanang. Pugot ang ulo nito.

SANANG^m

Hano, buhay ka pa, ano? Mabuti't nasagip ka, kundi'y ...

DORO^m

Kundi'y natupok na siguro iyan nang sinunog ng mga Hapon ang bahay natin. Mabuti't naisama natin siya noong tayo'y naglipat.

SANANG^m

Sayang ang mga halaman kong naiwan. Sayang ang mga alaga nating hayop. Ang dami ko pa namang naitanim. 'Yong mga itlog ng mga manok, 'yong mga baboy, at 'yong inalagaang mga dapo. (*Magkakatinginan sila ni EDONG, mangingiti.*)

EDONG

Alam mo, Sanang, parang mga mumunting bituin ang hugis ng mga bulaklak na 'yon. Kaygandang tingnan, lalo na kapag malapit sa bintana ninyo.

SANANG^m

Ayaw ko naman talaga ng dapo. Nangingilabot na ako sa halimuyak nito.

DORO^m

Bakit naman po?

SANANG^m

Amoy-patay.

DORO

E, ano po ba talaga ang gusto n'yong iuwi niya noon.

SANANG^m

Siya ... wala nang iba.

DORO^m

E, di sana po pala, 'yon na lang ang inyong hiniling.

EDONG

Hindi naman mapanganib. Madali lang matagpuan ang mga dapo roon.

TINIG

Edong, tara na. Lalakad na tayo.

EDONG

Uuwian ko kayo ng kuwintas ni Mariang Makiling, ha?

TINIG

Tara na, Edong. Nakalulan na ang bigas.

EDONG

Aalis na kami, Sanang.

SANANG^b at SANANG^m

(Mahina.) Samahan kayo ng Poong Diyos.

Tatalikod ang binata at itutuloy ni SANANG^b ang pagbibistay.

TINIG

Bakit ni hindi mo man lang siya nilingon?

agabro

KORO

Parang hangin lang ang mga minamahal ng lihim.

TINIG

At pati kami'y hindi man lang tanawin ... Samantalang ...

KORO

... kinakausap siya.

Iangat ni SANANG^b ang mukha. Umiiyak ito. Ipapahid nito ang mukha sa manggas ng damit niya. Medyo matatawa si SANANG^m sa sarili. Papasok sa bigasan ang isang bata, si DORO^b.

DORO^b

Nana Sanang! Nana Sanang!

Bibitiwan ni SANANG^b ang bistay at asikasuhin ang marungis na mukha ng pamangkin. Nagtutong na ang uhog nito sa mukha.

SANANG^b

Bakit, Doro? Napa'no ka?

DORO^b

Gusto po akong isama ni Edong, e, ayaw ni Ina.

SANANG^b

Ayaw pala, e. Talagang gano'n. Kung ayaw ng inay mo ay wala tayong magagawa. Bayaan mo't sa uli-uli ...

DORO^b

(Hindi na pinatapos ang sasabihin ni SANANG^b.) Sa uli-uli ... puro na lang sa uli-uli na ...

SANANG^b

Ako ang kakausap sa Nanang mo sa susunod. Pangako.

Mukhang napaamo na muli ang bata at magpapaalam.

DORO^b

Sa uli-uli ...

SANANG^m, sabay kay DORO^b
Sa uli-uli ... puro na lang sa uli-uli na.

(Mapapansing nagitla ang pamangkin sa kanyang sinabi.)

SANANG^m
Ay, ano ka ba, Doro. Ganyan lang ang tumatanda. Wala na kaming pakialam. Pagbigyan mo na ang tiyahin mo. Ang tiyahin mong ang laging kausap ay hangin. Ang tiyahin mong naghihintay sa hangin. *(Patlang.)* Hindi ka pa kakain? Nagugutom na ako.

DORO^m
A, gano'n po ba. Tayo na, sasabayan ko na kayo.

Uupo ang magtiyahin sa mesa. Mapapansing madalang na madalang lang ang subo ng matandang babae. Si DORO^m ay gayundin. Kaharap pa rin niya ang libro.

DORO^m
Ritwal ko ba 'yon? Ang magkunwaring naroroon pero wala? Ang magbasa sa halip na makinig? Nanang, pasensya na kayo't hindi ko kayo narinig.

SANANG^m
Hindi naman talaga kita naririnig.

DORO^m
Nanang, pasensya na po't hindi ko nakuha ang ibig ninyong sabihin.

TINIG
Wala ako riyan, Doro. Naroon na ako sa dako pa roon.

May papasok, ililigpit ang mga pinagkainan. Tatayo si SANANG^m.

SANANG^m
Magpapahinga na ako, Doro.

Tatango ang matandang Doro. Ihahatid ng mga mata niya ang tiyahin, na papasok sa pinto at makikitang hihiga na sa katre. Bago tuluyang makahiga, kinakapa't sinasalat ng tiyahin ang mga gatla sa pader.

abro

DORO^m

Alam kong sinasalat niya ‘yon ... gabi-gabi. Mga baklad iyon na nag-iipon ng kanyang mga gunita. Doon sa mga gatlang iyon masasalat ang kanyang buhay.

Papasok si DORO^m sa silid ng tiyahin at pagmamasdan ang natutulog nitong anyo. Yuyukod para alisin ang ilang hibla ng buhok na nakaharang sa mukha. Makikitang hindi siya nag-iisa sa silid. May babae, nakatalikod. Pamilyar—siya si MARIANG MAKILING.

DORO^m

Maria? (*Maririnig ng babae ang tanong, ngunit hindi haharap.*) Maniniwala kaya sila kung sasabihin kong nakita ko siya’t nakaharap?

Mahalagang tala sa tinig ni MARIA, na parang lagi itong may alingawngaw o reverb.

MARIANG MAKILING

Kapag naniwala na tayong nalulunod ang mga sirena sa baso ng tubig ay bakasakali.

DORO^m

Ilang beses ko na kayong ibig ikuwento, sabik na sabik akong ikuwento kayo, ngunit lagi akong nagdadalawang-isip.

MARIANG MAKILING

Bakit naman?

DORO^m

Hinukot kaming hindi na magtiwala sa mga haka at uriratin lagi ang mga pinanggalingan. Sapot po ang mga kuwento. Kaygandang pagmasdan ng mga sapot na naaninagan ng araw. Pero kapag sinubukang hawakan, nasisira. Kayrurupok ng mga sinulid.

(Matatawa si MARIA.)

MARIANG MAKILING

Kaygaling mo na ngang humabi ng mga sapot. Ikaw pa ba ang musmos na nakilala ko noon?

DORO^m

Ako pa rin po ito.

MARIANG MAKILING

Di yata? Ang panahon, ihong ko, ay mahiwaga kung magbilang at umusad. Sa bawat ikapitong taon na nadaragdag, nasasalinan ang tao ng panibagong mga bahagi para iwaksi ang mga pinaglumaan. (*likutan si DORO, na parang nanghaharot.*) Ikaw ba talaga 'yan? Anong patunay?

DORO^m

Ano nga ba ang patunay?

(*Aalis si MARIANG MAKILING na parang hangin.*)

(*Dilim, magbabago ang TAGPUAN.*)

Tunog ng sapang rumaragasa. Ang dating blangkong espasyo ay magkakaroon ng hiwatig ng katre, krusipiho, at pader na inuukitan ng apatnapung mga linyang gatla ng bilang ng mga taon na hinihintay ni SANANG para makapiling ang minamahal niyang si EDONG. May anino sa background na sa biglang tingin ay parang bulubundukin, ngunit unti-unting magiging tumpok ng mga telebisyon patong-patong. Magsisilbi iyong biswal na paalala na patapos na ang panahon at nang-uusig ito. Mahinahon lang at hindi nakaalarma ang tunog ng sapang rumaragasa. Ngunit unti-unti itong matatabunan ng tunog ng lungsod na gumigising sa isang umaga sa kasalukuyan. Trapiko, hugong ng mga bus, kotse, at maaaring MRT, awayan sa kabilang bahay, mga yabag at bagsak ng pinto, at doorbell. Katahimikan.

Lilihis ang liwanag kay SANANG^m na nasa tapat ng bintana.

TINIG

Posibleng napansin niya ang hangin. At naakit siya sa paanyaya nito.

SANANG^m

Naiwan ko palang nakabukas? (*May sisilipin.*) Makapaglaba kaya? Ngayon lang umaraw.

TINIG

abro

Kaya pa ba ng iyong balakang?

SANANG^m

Ipakabit ko kaya ang mga kurtina? Sayang ang hangin ... maganda ang pagkatuyo ng labadang tinuyo sa banayad na hangin. (*Mapapaurong sa naramdamang sakit sa katawan.*) Hindi na siguro. Bukas na. May natiklop naman. Ang mahalaga'y handa ako. Basta't maaliwalas. Kaaya-aya. Mabango.

TINIG

Mabango ba ang pustiso? Kaaya-aya ba ang lawlaw na suso?

TINIG

Anuman ang ganda ng bulaklak na pinitas, nalalanta pa rin at itinatapon.

TINIG

Kapalit ng katapatan ang dugong dumadaloy roon ...

KORO

... na kalauna'y nasasaid, namamaalam.

Maghahalakhakan ang KORO at parang nauulinig ni SANANG^m ang tunog na iyon, ngunit ayaw pansinin.

SANANG^m

Bakasakali ... bakasakali. Ayaw ko nang lumayo pa siya. Masyado nang matagal. Hindi na siya makakauwi. Hindi na lalayo. Liban na lang kung isasama niya ako. Oo, Edong, nariyan na. Matagal na. Masyado nang ... matagal.

EDONG

Mag-uuwi ako ng dapo. Paborito mo 'yon. Kaygandang tingnan, lalo na kapag malapit sa bintana n'yo.

SANANG^m

Sasabihin mo pa kaya ulit 'yan, Edong? Na maganda pa rin ako?

EDONG

Hindi naman mapanganib, Sanang. Madali lang matagpuan ang mga dapo roon.

SANANG^m

Bakit ba hindi ko man lang siya nilingon?

EDONG

Ipinakiusap ko. Sinabi kong hindi ko maaatim na manirahan doon nang hindi ka kasama. Sinabi kong walang-halaga ang langit kung wala ka. Kaya lang, ang sabi niya ...

MARIANG MAKILING

Huwag mong ipapahamak sa salita ang mga dakila at banal na bagay.

SANANG^b

Ano bang dakila at banal na bagay iyon, Edong?

SANANG^m

Ano ba ang dakila at banal? (*Tila mabibigatan sa suot na kuwintas, halos padabog iyong huhubarin sa leeg.*) Ang ginto, kahit na lantay, amoy tae pa rin. (*Patlang.*) Akala niya siguro, sa kanila lang hindi minamahalaga ang ginto. Aba, aanhin ko naman ang limpak na ginto kung wala siya sa piling ko?

TINIG

Bayaan mo't darating siya. Huwag mong pakaalalahanin.

SANANG^m

Sana, nandito ka. Balisa ang loob ko. Saksi ka sa aking paghihintay, sa maluwat kong pag-aabang. Ang isang buwan noon ay naging sampu, ang sampung taon ay naging dalawampu.

TINIG

At ngayon, mag-aapatnapung taon na.

SANANG^m

Pero parang ako na lang ang nagbibilang. Ako na lang ang nakakaalala. Masyado na. Masyado nang maluwat.

TINIG

(*Papahiran nito ng apog ang dulo ng dila ni SANANG.*) Hmm ... May awa ang Diyos. Huwag mong ipag-alala.

abro

Huwag na huwag mong ipag-alala.

SANANG^m

Marami nang nawala. Marami nang hindi nananalig. (*Sa sarili, sabay tingin sa krusipihon.*) Para saan ba 'yang kahoy na 'yan? Ano bang kahulugan ng bundok na 'yan?

TINIG

Maligo ka, Sanang.

TINIG

Kulang ka lang sa ligo.

TINIG

Ay, init na katakot-takot 'yan.

SANANG^m

Matagal na akong hindi nakaliligo nang mag-isa. Hindi na mahalaga sa akin ang aking amoy ... magmula nang madulas ako sa banyo. Heto, punas-punas na lang, pulbos-pulbos, laging nag-aanlaw. (*Mangingiti.*) Parang ambon lang sa lupang kaytagal nang tuyot.

TINIG

Dahil wala namang umaamoy.

TINIG

Dahil wala nang amoy.

TINIG

Dahil nalulunod na rin sila sa kanilang mga amoy ...

May pipihitin si SANANG^m, parang telebisyon—balita. May sinasabi ang announcer tungkol sa sangsang ng mga imburnal. Tungkol sa sangsang ng mga bangkay na hindi na kinuha mula sa funeral parlor. Tungkol sa mga pamamaril, panloloob, kidnapping, nasabat ng droga, atbp. Baho ng eskandalo ng eleksyon, kabit ng pulitiko, atbp. Maaaring pagsalit-salitan na parang binabago lang ni Sanang ang mga channel. Sandaling makikinig si SANANG^m. Hihinaan ang volume ng telebisyon hanggang sa maging parang estatikong bulong iyon.

SANANG^m

Hindi mo na nga naabutan ang ganitong kahon, ang ganitong mga bundok. Nagsasalita ito. Kumakanta. Umiilaw. Mas malaki at mas manipis, mas mahal. Makulay. Mas matingkad pa sa nakikita ng mata. Minsan, parang inaaninaw ang iyong nakalipas. Minsan, salamin. Minsan, parang pintong nag-aanyaya. Halika, pumasok ka sa loob. Oo, kaya nga ayaw kong manood. Si Doro lang naman itong nagpilit na bumili. Para raw malibang ako. Ang hindi niya alam, binubuksan ko lang ito para magkaroon ng kaunting ingay. ‘Yong parang hugong. Iyon ... naririnig mo ba? (*Lalakas ang volume, maririnig ang pekeng tawanan.*) Hinahanap-hanap ko rin kung minsan ang tunog ng mga tao. (*Canned laughter, puwedeng tunog ng mga TV show. Magiging anasan ng mga tao, parang nasa palengke, parang naghuhuntahan, parang nasa mall na maingay na maingay.*) Gaya ng tindahan natin dati. (*Mapapatingin si SANANG sa ANINO sa gitna.*) Edong, ikaw ba ‘yan?

EDONG

Baboy ramo ba ang pakay natin dito? Kailangan ba? Huwag na nating hangarin.

SANANG^m

Sa totoo lang, Edong, hindi ko rin naman gusto ang lasa ng baboy ramo. Nalalalahanan ko ang dugo, ang paglansi, ang wakwak ng laman, alam mo ‘yon? (*Patlang.*) Mas ibig ko pang kainin ang isda. Natatandaan mo pa ba ang sinigang na niluto ko para sa iyo? Oo, gusto mo lang pasalubungan sina Tatang. Ganyan ka namang talaga. Lagi mong inuuna ang kaluguran ng iba.

TINIG

‘Yang si Edong, ni ayaw niyang manggilit ng manok. Hindi niya maatim.

TINIG

Kung ano ang takot niya na makasakit, siya rin namang tapang niya upang mapaligaya ka, Sanang.

TINIG

Matarik ang inakyat namin. Doon sa itaas niya nakita ... ‘yong mga kuwintas ng dapo. Nakangiti, nag-aanyaya ... sa may bangin.

EDONG

abro

Naku, may pugad pala!

SANANG^m

Huwag!

EDONG

Kawawa naman. (*Boses ni EDONG, tila pabagsak, paalingawngaw*)

Nangkapo ...

TINIG

Hinanap po namin siya, tatlong araw, walang-palya. Pero wala kaming katawang natagpuan. Wala raw hayop na maaaring kumain ng bangkay.

SANANG^m

Ha? Hayop, a? Baka diwata. (*Mapapailing. Makikita ang mga gatla sa pader, ang dausdos ng buhangin sa tumpok ng mga telebisyonang nang-uusig.*) Oo, tinatawag kita. Bakit hindi ka magpakita? Bakit? Ibalik mo na siya sa akin ... Ano pa ba ang kailangan naming patunayan?

Tatangalin ng isang ANINO ang nakabalabal sa mukha—si MARIANG MAKILING.

SANANG^m

Malupit ka. Hindi ka mapagparaya. Mapagkunwari.

EDONG

Nais po namin ni Sanang na magsama na rito, kung inyong mamarapatin.

SANANG^m

Bakit ka ba nakiusap sa kanya?

EDONG

Tiwala akong magugustuhan ka niya, Sanang. Dahil kung mayroon mang dapat na naroon, ikaw iyon. Ikaw na mabait, maganda, at malinis ang kalooban.

SANANG^m

Marami nang nagbago sa akin, Edong. Hindi na ako ang mabait at magandang Sanang na dati mong kilala.

EDONG

Tiningnan niya ako, Sanang. Matagal. Matagal bago siya nakasagot.

SANANG^m

Dahil wala siyang balak na sagutin ang iyong kahilingan.

EDONG

Gusto kong makasama kita roon.

SANANG^m

Hindi niya hahayaang magsama tayo. Sakim siya, gaya ng karaniwan.

TINIG

Init na katakot-takot lang 'yan, Sanang.

TINIG

Idaan mo sa ligo.

TINIG

Mawawala rin.

MARIANG MAKILING

Dinaramdam ko, Edong. Hindi maaari ang gayon. Hindi ko nais pakialaman ang buhay. Ang Makiling ay ukol lamang sa mga piniling makaraos sa kani-kanilang tungkulin sa buhay. Si Sanang mo'y kailangang makilala ang buhay. Wala akong karapatan ...

SANANG^m

Pinagpartehan namin ang gintong ibinigay ng iyong kaibigan. Nagkaroon ng ipon, nagkaroon ng ginhawa. Nagkaroon ng tindahan ... pero ang panahon ko pala ang nakasangla.

EDONG

Gano'n pala kung mag-isip ang diwata, Sanang. Parang siya ang bumalik sa malalim kong kalungkutan. Tila nakikiramay siya, nadarama niya ang bigat ng mga salitang binitiwang niya.

SANANG^m

Edong, wala nang mas bibigat pa sa salitang ikaw na mismo ang nagsabi.

EDONG

Paalam, Mahal.

Tutunog ang cellphone. Kukunin ito ni SANANG.

SANANG^m

O? Nakaalis ka na? Aha ... Oo, oo. A, kanina pa. Oo. Hmm ... (*Maiiksi, mas mabagsik.*) Oo na. Sige na. May gagawin pa ako. Oo. Oo. Oo. (*Buntong-hininga.*) Ano ako, paslit? Alam ko naman 'yong mga ibinibilin niya. Sinaing, bayad sa magdadala ng tubig, resibo, susi, ulam, load. Teka, nasaan na nga ba 'yong ...

May kakalkalin. Hindi makita. Kalkal pa ulit. Nasa ilalim pala ng unan ang "sinturon" na gawa sa mga susi. Isusukbit niya iyon sa baywang. Ang kilos niya'y parang katulad ng ginagawa ni EDONG kanina nang umaakyat at sinusungkit ang mga inakay.

SANANG^m

Para na rin akong langgam. Walang-tigil sa paggapang, may laging inaamoy, sumisinghap-sumisinghot tungo sa isang landas mula sa gilid ng mga pinggan patungo sa ilalim ng mesa ... Tumatawid, bumabagtas ... mula sa mga bagay tungo sa mainit na katawan, mula sa aking paanan, langgam, mula hinlalaki hanggang hintuturo, langgam, pataas sa binti, langgam, bumubunggo-bunggo, langgam, sa singit-singit ng mga bitak-bitak ng laman, langgam, hanggang sa makarating sa mga butakang pinagpapatungan ko ng tela, langgam, lumang magasin, langgam, sobreng may sari-saring laki, langgam, sari-saring denominasyon ng pera, langgam, sari-saring engkarnasyon ng barya ... Resibo, langgam, listahan ng pautang, langgam, aakyat, ang mga langgam, sa pader na puti, langgam, para maglaho sa kawalan, tungo sa katubigang nasasamid na sa mga inilistang salita at alaala ng tubig.

SANANG^m

Edong, napakaluwat na, Edong. Napakatagal na.

DORO^m

Hindi ko na matandaan ang landas pabalik. Inakala ko noon na lagi ko iyong maaalala. Pagkat lagi, sa mga pinakamalalim kong mga panaginip, tinutugpa namin muli ni Kuya Edong ang landas patungo roon sa mahiwagang lupain na iyon.

Patalon-talon si DORO^b habang naglalakad at naaliw si EDONG sa kanyang sigla.

DORO^b

Mabuti't pinayagan ako ni Ina, ano? Mangyari'y pumayag si Inggong. At gayundin si Nanang ...

EDONG

Ano bang ipinagbilin ng Nana Sanang mo sa iyo?

DORO^b

Bantayan daw kita. Huwag daw akong lalayo sa iyo. Huwag daw akong papayag na ihahatid lamang ng ibang tao at maiiwan ka. At huwag ko raw sasabihin sa 'yo ...

EDONG

E, bakit mo sinabi?

DORO^b

Itinatanong mo kasi, e.

Ibubunsod na ni EDONG ang bangka at aayusin ang pagkakaupo ni DORO^b sa harap niya.

EDONG

Huwag kang malikot, ha? Baka tumaob tayo.

DORO^b

Hindi ako maglilikot, Edong.

DORO^m

"Hindi ako maglilikot, Edong." Tutuparin ko 'yon. Aba, ang hirap pala. Nang magtagal, nangangawit na ako.

EDONG

Matulog ka muna. Hindi kita iiwan.

DORO^m

Naidlip ako hanggang sa mawala ang init ng katanghalian. Dumidilim na. Hanggang sa sumipot sa abot-tingin ang hugis ng bundok Makiling. At pagkakitang-pagkakita ni Edong sa bundok, parang nakauwi na siya.

abon

Maglalakad sina EDONG at DORO^b, tila paahon. Nakaharap na sila sa bundok Makiling. Mag-uumaga na.

DORO^m

Hindi ko makakalimutan ang bundok na iyon. Tila sinasakop nito ang langit. Nagdudulot ito ng kamalayan ng sariling kaliitan at kawalang-lakas sa harap ng Lumikha.

Hihilahin ni EDONG ang bangka at idaraong. Tatakpan niya ito ng mga dahon ng niyog. Papasok sila sa isang bulaos at may matatagpuan silang kapatagan doon.

EDONG

Narito na tayo, Doro.

DORO^b

Narito na ba ang mga dalagang nagnanakaw ng mga binata? (*Matatawa si EDONG sa tanong ng musmos.*)

Pasok, MARIANG MAKILING.

SANANG^m

Lumilitaw ang bundok na iyon, Edong, sa aking panaginip. Sa bawat akyat, nakababalik ako. O sa inaakala ko. Nagigising ang aking kaluluwa sa katre. Umuuwing hungkag, nag-iisa, hindi maalala ang mga nakita, naamoy, natikman, at naramdaman.

MARIANG MAKILING

Maligayang pagdating sa Bundok ng Pagkalimot, Sanang, kung saan ang bawat hakbang paakyat ay hakbang din pababa. At ang bawat lingon sa hinaharap ay lingon lamang sa nakaraan. Mamili ka, Sanang, nais mo ba ng taluktok na walang-hanggan na may ulap ng pagkalimot o talampas na umaalingawngaw na lang ang tinig ng nakaraan?

SANANG^m

Kilala ko siya, Edong. Kilalang-kilala ko na waring anino ko lamang.

Makakasalubong nina EDONG at DORO^b si LAKANDULA. Mahalagang tala sa tinig ni LAKANDULA ay buo ito at waring may palaso kung magbitiw ng

salita.

LAKANDULA

Ano, Edong? Mabuti't nagbalik ka rito. Akala ko'y hindi ka na babalik.

EDONG

Ipinangako ko po kay Aling Maria.

DORO^m

Nagtataka ako noon kung bakit pino-po ng Edong ang kausap nitong lalaki, gayong hindi naman nalalayo ang edad nito sa kanya.

LAKANDULA

Sino ang batang ito, Edong? Ano ang pangalan mo 'Ato?

Hindi kikibo si DORO^b.

LAKANDULA

Anong pangalan mo 'Ato? Wala ka bang pangalan?

DORO^b

Doro po.

DORO^m

Wala akong kamalay-malay kung sino siya. Tinanong niya ang pangalan ko pero hindi naman siya nagpakilala.

EDONG

Hindi po kaya masama ang ginawa kong pagsama sa kanya?

LAKANDULA

Hindi. Kung masama'y paano mo natalunton ang landas?

EDONG

Sabi po ni Maria'y huwag akong magsasama ng ibang tao.

LAKANDULA

Oo, ibang tao. Iyong may sapat nang isip. Ngunit siya'y isang musmos. Isang musmos sa bayan ng mga musmos. Ano ang magiging masama kung dumalaw ang isang musmos sa kapwa musmos niya, Edong?

abro

DORO^m

Isang musmos sa bayan ng mga musmos? Naloloko na ba ang matandang ito?

LAKANDULA

Wagas at totoo ang puso ng musmos. May katapatan, pananalig. Ang payak na pagmamahal sa kapwa. Lahat ng maganda't dakila. Lahat ng damdaming walang-balatkayo, may puso sa bawat kinapal. Maaari lang manahan iyon sa puso ng isang musmos.

EDONG

Dinaramdam ko pong hindi ko naunawaan kaagad.

LAKANDULA

Nanggagaling sa puso mong musmos ang pasya mong kunin ang inakay na nalaglag sa pugad. Bakit mo sasagipin? Inakay lang iyon, wika nga nila. Ngunit sa puso mo, buhay itong mamamatay nang sukat at walang magiging katuturan ... (Kay DORO^b.) Dumito ka na, hane? Halina, Edong, tiyak na napapagal na kayo't kailangang magpahinga.

DORO^m

Noong gabing iyon, antok na antok ako. Ang huli kong natatanda'y ang sinabi ng lalaki na ...

LAKANDULA

Palibhasa'y panatag ang kalooban ng musmos kaya walang agam-agam. (Makakatulog na si DORO^b.)

Mula sa sahig, tila umaahon si SANANG na mukhang nanggaling siya sa tubig. Basang-basa ang kanyang buhok. Napaliligiran siya ng KORO. Sa isang sulok, naroon si MARIANG MAKILING.

SANANG^m

Sa ikapitong panaginip, nakita ko ang dalagang may buhok na lampaspaa. Umaabot ang buhok niya sa tubig. Naglalawa ito. (Kay MARIANG MAKILING.) Nasaan si Edong?

MARIANG MAKILING

Kailangan mong pag-aralan ang pagkawala ng sarili.

SANANG^m

Nasaan si Edong?

MARIANG MAKILING

Kailangan mong paramihin ang sarili.

SANANG^m

Marami sila noon na nagkukumpulan sa amin. Naaamoy ang mina ng ginto.

TINIG

May gatas po ba kayo? Buntis ang aking asawa.

TINIG

Naputulan po kami.

TINIG

Paalis na po sana siya kaya lang may hinihingi pa ang agency.

TINIG

Nakasangla na po ang bahay.

SANANG^m

Sabihin mo nga sa akin, Diwatang Maalam, ano ba ang nasa mukha ko at ako na lang ang kanilang nilalapitan?

TINIG

Wala na po kaming mauutangan.

KORO

Nakasangla na po.

TINIG

Wala na po kaming malalapitan.

KORO

Nakasangla na po.

TINIG

Wala na po kaming makakapitan.

KORO

Nakasangla na po. Amen.

MARIANG MAKILING

Isinilang kang nakakuyom ang palad. Nakapikit. Ilang taon ba ang lilipas bago mo naibukas ang palad? Kangino mo natutunang ikuyom ito? Ilang taon bago ka tunay na nakakakita? Binuksan ni Edong ang iyong mga palad at may kumawalang paruparo. Naaalala mo ba, Sanang?

SANANG^b

Sinong makalilimot? Siya ang pinakabusilak na taong nakilala ko.

MARIANG MAKILING

Siyang tunay, Sanang.

Pasok, DORO^b, LAKANDULA, at EDONG.

EDONG

Talagang hindi ko na nais mamuhay sa kahit saan pa kung hindi rin lang dito.

DORO^m

Bakit kay-aamo ng mga hayop, lalo na ang mga ibon?

LAKANDULA

Kailanma'y walang umangkin sa Makiling. Dito, hinahati ang lahat. (*Mapapansin si DORO^b na nakamulagat sa paligid.*) Bihirang kinapal ang hindi nagagayuma sa pook na ito.

DORO^m

Bakit kahit na nagsasaka sila'y tila marami pa silang panahon para maghunta, humabi, gumawa ng kakanin, magkantahan, gumuhit, at maglaro?

TINIG

Ang kakainin ng isa'y ipakikihati ... nang walang agam-agam. Ang isang kabang palay na hiniram sa tag-ulan ay isang kabang palay ring isasauli sa tag-araw.

KORO

Hinahati namin ang lahat, lalo na sa mga nangangailangan.

TINIG

Kung mayroon mang patubo, ito'y ibabalik bilang puto, bungang-kahoy, ngiti. Pasasalamat.

KORO

Lahat nakakainom. Lahat nakakakain. Lahat nabubusog. Walang nabubundat.

TINIG

Kung nasira ng hangin ang isang tahanan, darating nang kusa ang tutulong. Walang-kapalit.

TINIG

Walang punong nagmamatayog. Walang namimili ng kaibigan o kaanak.

KORO

Ang lahat ay sapat. Walang labis, walang kulang.

TINIG

Walang mga salitaang hindi maaaring ihayag sa lahat. Pagkat para kaming iisa.

TINIG

Walang bulungan. Walang dunungan. Walang gulungan.

KORO

Aanhin namin ang ginto?

TINIG

Hayag at tapat ang bawat ngiti.

KORO

Aanhin namin ang ginto?

TINIG

Humahalakhak sa katuwaan at walang paimbabaw.

TINIG

Panatag na panatag kami sa gayong pamumuhay; kakain kapag nagugutom, gagawa kapag may gawain. Ang pagtunganga ay hindi naman tiningnan na masama. Ang pangangarap ay isang karapatan.

KORO

‘Yan ang aming kumot. ‘Yan ang aming panaginip. ‘Yan ang aming pinangarap. ‘Yan ang aming langit. At kami rin iyon.

DORO^m

Mapusyaw ang langit sa atin at wala nang luntian na dala ng pagluluksa ng kapaligiran. Lumilitaw ang lungsod bilang lupa ng pangako. Pinupuntahan sa pag-aakalang makababangon. Magigising. Aalis at lilipad. Babalik. Mapapansin ang kahirapan, ang basura, ang gobyerno. Aalis muli, susubukang makatakas, susubukang maitakas ang mga minamahal. (*Patlang.*) Doon ... Ay, doon. Lahat ay mas makulay, tila mas luntian. Wala pa akong nakikitang langit na gano’n kaasul na waring naikukulob sa holen.

DORO^b

Teka. (*Kay EDONG.*) Papaano nakarating ang mga tao rito, Edong? Paano nila ito natagpuan sa gubat? Naligaw ba sila? Naligaw ka ba?

LAKANDULA

Hindi siya naligaw sa gubat, ‘Ato. Nakauwi siya.

DORO^b

Kilala po ba ninyo silang lahat?

LAKANDULA

Kilalang-kilala ko sila, ‘Ato. Dahil kinilala muna namin sila bago sila nakarating. Nakikita mo ba ang magsasakang iyon? (*Tatango si DORO^b.*) Matagal na siyang nakikisama sa lupa. Ginupo ng trabahong bukid ang kanyang katawan. Dito, nakapagtatanim siya nang walang-banta ng bagyo o kasakiman. ‘Yang mamang namimitas ng aratiles (*Kakaway.*), isang utusan siyang nalamog sa palo dahil sa bintang ng kanyang amo. ‘Yong dalagang naglalaba na ‘yon ... mabuting ina, ngunit inakusahan ang mga anak na mga magnanakaw. Ang matandang ale na ‘yon ... nagpakain siya ng maraming sugatan. ‘Yong binatang nagpapalipad ng saranggola, may naisulat siyang nakapag-ahon sa kalawakan ng mga diwa.

DORO^b

E, ‘yon pong lalaking iyon ... iyong naggigitarat umaawit?

LAKANDULA

A, dati siyang may hawak na tabak. Makikilala mo siya balang araw, Doro. Babanggitin siya ng Kasaysayan.

DORO^m

Pinakamalungkot palang gawain iyon—ang pagsasaysay. Ang nakaraan na kaya lamang isulat sa bingit ng pagkalimot at pagpapahalaga.

Pasok, EDONG, SANANG, KORO, at MARIANG MAKILING. Kinakalas na ni SANANG ang mga susi sa kanyang balakang.

EDONG

Sanang, maibibigay mo ba sa akin ang iyong pananalig na sinlinis ng batong-buhay, sinlinis ng hamog?

Iaabot kay EDONG ang sinturon, lalagapak ito.

SANANG^m

Pananalig? Sa simbahan ko lang naririnig ang salitang iyan, Edong. Tanungin mo kung nakasama na sa mga libag na kinuskos ko kahapon.

EDONG

Ang alay kong kuwintas, nasa iyo pa ba? (*Huhubarin ni SANANG ang kuwintas.*)

SANANG^m

Sa ‘yo na.

EDONG

Ang santo?

SANANG^m

‘Eto. (*Ihahagis ang santo. Hindi ito masasalo, pagkat walang sasalo. Mababasag iyon.*) Ay, hindi ka nga pala inakay.

TINIG

Hindi na raw siya mag-aasawa. Kailanman.

TINIG

Talagang ganyan ang dalamhati. Sa unang bugso’y tila hindi mapapawi.

Pero pahihilumin ng panahon ang kirot. Bata pa si Sanang.

KORO

Bata pa si Sanang ... Noon.

TINIG

Anak, tama na ang dalamhati. Baka isipin nila na ...

SANANG^b

Na may nangyari sa amin ni Edong? Sana nga, 'Nang. (*Patlang.*) Kailangang mahabol ang bangka niyang daraan.

SANANG^m

Maliban na lang kung dumaan na ... o hindi na daraong.

EDONG

Ibig kong manirahan kami ni Sanang dito. Siya po'y butihing dalaga. Hindi po niya ipapahamak ang paniniwala ko sa maganda niyang kalooban. Kung maaari ko po siyang isama dito'y ... (*Mapuputol. May makikitang reaksiyon sa bundok ng telebisyon.*)

Katahimikan.

DORO^m

Noon, naiisip ko, kung matutuloy ang kasal nina Nanang at Kuya Edong, e, di meron akong magandang bakasyonan. (*Patlang.*) Wala akong hinagap na hindi pala gano'n kadalang bumalik.

SANANG^m

Walang nakababalik, Doro, liban sa iyo. Dahil musmos ka pa noon.

TINIG

Nakatambak lang sa bundok ang mga batong ito, Tatang. Nakatambak lang. Kung hindi lamang po sa kamusmusan ng bata ay marami na sana siyang iniwi.

SANANG^b

Ang salapi raw ay parang apoy. Nakaluluto, nakapang-iilaw, pero nakapapaso.

LAKANDULA

Umuwi na lang kayo. Wala kayong matatagpuang mina rito.

TINIG

Wala nga kaming natagpuan.

TINIG

Napukol siya ng mga batong nakaukol sa kanya. Hindi siya karapat-dapat.

KORO

Matapos mabulag, siya'y nabaliw.

DORO^m

Nabaliw si ama sa ginto, sa minang inakala niyang maaangkin.

LAKANDULA

Edong, mapupuno ang bayan-bayanang ito sa sandaling ang lahat ng nagnanais maparito'y maaari.

SANANG^m

Ay, napupuno rin ang salop.

LAKANDULA

Kung ang lahat ng magnanais tumakas sa buhay ay papayagang tumungo rito, magiging isang kasalanan ang gayon.

EDONG

Bakit po?

LAKANDULA

Ang mabuhay sa daigdig ay kailangang maganap.

TINIG

Sa lagay ba'y nakamot tayo'y hindi naman tayo kakamot?

LAKANDULA

Kailangan ng tao ang makipamuhay sa kapwa, ang makatulong sa pagpapaunlad sa buhay.

TINIG

Panahon na natin ngayon. Gumulong na ang kapalaran. Tayo na ang nasa ibabaw.

TINIG

Kanya-kanyang panahon lang 'yan.

LAKANDULA

Kailangang maganap ang kahit munting pagkalikha ng anumang magiging sangkap sa kaunlaran ng buhay.

DORO^m

Lilikha siya ng singkaw. Lilikha siya ng tanikala. Lilikha siya ng gulong.

KORO

Lilikha siya ng baril, ng payslip, ng bomba atomika. Lilikha siya ng gamot, ng data, ng robot, ng AI, ng virus.

DORO^m

Sana, o, sana, hindi siya ang inaari nito.

KORO

Pero alam nating lahat na nililikha rin tayo ng paglikha.

SANANG^m

Sa iyo na ang singkaw. Sa iyo na ang tanikala, ang singsing.

KORO

Sa iyo na ang gulong, baril, payslip, bomba atomika.

SANANG^m

Sa iyo na ang halakhak ng mga kampana sa kasal. Sa iyo na ang susi, ang bubong, ultimo ang alagang aso. Pakyawin mo maging ang aking mukha't katawan. Pero itira mo, itira mo ang aking salita't kaluluwa.

LAKANDULA

Mahirap ang buhay, totoo 'yan. Pero mas mahirap ang buhay na tiniis ng tao mula sa kauna-unahang panahon.

SANANG^m

At paano kung noong unang panahon pa siya nagtitiis at nagpaparaya?

LAKANDULA

Isipin mo ang buhay ng mga unang taong namuhay na kaaway ang bawat kapwa.

SANANG^m

Dinagit ka ng isang malaking-malaking ibon, Edong. Dinala ka sa kataas-taasang pugad. Natuto kang makisama sa mga inakay ng malaking-malaking ibon. Nagtatago ka sa kanilang ina. Nanunuka siya. Inakala mong hindi, pero nanunuka siya. Kaya niyang padilimin ang langit sa kanyang mga pakpak. Kaya ka niyang lunukin, katulad ng isang bulate, ng isang buto. Buto, tao, anong pagkakaiba? Pero alam ko, natuto kang magkubli.

LAKANDULA

Mahirap ang bawat hakbang. Ngunit patuloy ang marahan at di-mapipigilang pagsulong.

SANANG^m

Nakiinom ka ng dugo ng usa, Edong. Natuto kang abangan ang ulan nang nakanganga. Tiniis mong gapangan ka ng mga hanep at langgam. Ganoon ang naging buhay mo bilang inakay. (*Patlang.*) Paano mo napag-aralang pumikit sa pugad na iyon, Edong? Hindi ka ba nanlagkit? Gininaw? Nangulila? Anong mga humele sa iyo? Inawitan ka ba niya?

Huhuni ang siete kolores.

MARIANG MAKILING

Katahimikan, Sanang. Katahimikan. Mas ginto pa sa ginto.

SANANG^m

Hanggang sa natuto ang mga inakay na lumipad. Isang araw, umangkas ka sa isa sa kanila. Lumipad kayo. Nakababa kang muli sa lupa. May nakita kang kapatagan. Nakita mo ako ... sa panaginip.

EDONG

Sanang, ikaw ba iyan?

SANANG^m

Hindi kita nakilala. Mukha ka nang inakay.

MARIANG MAKILING

Hindi ka na rin niya nakilala. Pagkat anino ka na lang.

EDONG

Saan ka pupunta? Ako ito, si Edong, nagbalik.

SANANG^m

Hindi mo ako kilala. Hindi mo ako nakilala. Hindi mo ako kinilala. Hindi na ako si Sanang noon. Ako na ang pinaghunusang kaliskis, ang latak, ang bula. Ang tinatawag nilang ... kaluluwa. (*Lalapitan ni EDONG si SANANG^m.*) Tingnan mo akong mabuti, Edong. Hawakan mo ang aking pisngi. Hawakan mo ako. (*Hahapustin ni EDONG ang mukha ni SANANG. Sabik at malambing ang sandaling ito.*) Lumipas ang panahon. Matagal nang nagwakas ang kamusmusan ni Doro nang makabalik siya mula sa bundok. Napatunayan ko ang kanyang tapang at puso nang ipinagtanggol niya kami. Lumitaw ang gulugod ni Ate, ni Impo, at ni Tatang, kahit ako. Sinuong namin ang mga bagyo, lindol, at pagsabog ng bulkan. Kumain kami ng lukton. Kumain kami ng kamote at inihaw na niyog. Lumamon kami ng relief goods. Nagtae, nagsuka, nilagnat. Nakipagtitigan kami sa mga bangkay na iniwan ng digmaan, sa mga bangkay ng pandurukot, sa mga paglilitis ng mga epidemya't tao. Tumakas kami sa mga mabangis na apoy. Nanakawan. Nasubukang tumakbo nang walang dalahin. Nasubukang tumakbo nang walang saplot. Nasubukang makipaghabulan sa sariling anino. Nakipaghamunan ng titig sa mga bagong dating na kaaway. Nagkunwaring marunong yumukod. Natutong maging huwad. Tulad ng mga bulong na ipinanganganak, nakatatayo rin nang paunti-unti, tulad ng mga sanggol na mabagal na mabagal na natututong maglakad. (*Bubuntong-hininga.*) Matagal nang naubos ang gintong ibinigay mo, Edong. Ni wala kaming kabaong para kay Tatang kundi ang mga tira-tirang kahoy sa silong. Nabagsakan siya ng bomba. Kung hindi pa kay Doro, kung hindi pa sa dunong ni Doro, ewan kung saan kami pupulutin. (*Pupulutin ang mga bubog at tapyas ng santong itinapon, titipunin sa dustpan.*) Ganyan lang talaga. Natututo kang magligpit.

MARIANG MAKILING

Kinatas at dinalisay ka na pala.

(*Matatawa si SANANG.*)

SANANG^m

Ano 'ka mo?

MARIANG MAKILING

Ikaw ang buod at habi ng lahat ng iyong nadama, ng lahat ng iyong karanasan. (*Lalapit kay EDONG.*) Minamahal ka niya, Edong?

EDONG

Opo, Aling Maria.

MARIANG MAKILING

Makapaghihintay kaya siya, alang-alang sa pagmamahal na iyon?

EDONG

Opo, Aling Maria.

MARIANG MAKILING

Kung gayon ay umuwi ka. Sabihin mo sa kanya na siya'y makapaninirahan dito kasama mo. Kung mapatutunayan niyang ang kanyang pag-ibig ay tapat. Kung kaya niya maging tapat sa iyo sa loob ng apatnapung taon.

EDONG

Apatnapung taon?

SANANG^m

Sakto lang 'yon para makapagsilang at makapaghunos, Edong. Sakto lang para masabing mayroon kang naging *buhay*.

MARIANG MAKILING

Kung makaabot siya sa sukatan at malalampasan niya ang pagsubok ay ... mabuti. May maghihintay sa kanya. Kailangang may sapat siyang pananalig, tunay na pagmamahal, upang makapaghintay.

SANANG^m

Naririnig mo ba siya, Edong? Ito ba ang ibig sabihin ng sinasabi mong pananalig? Ito ba ang pagiging sinlinis ng hamog at buhay na bato? Ano ako, hangal? Kausapin mo ako nang simpleng salita lang. Wala nang paligoy-ligoy. 'Yon ang totoo. 'Yon ang tapat. 'Yon ang pusong musmos na ipinagmamalaki ninyo. (*Umiiling si MARIANG MAKILING. Hindi malinaw kung nahahabag o natatawa kay SANANG, katulad ng persepsyon ng kanyang tinitingnan.*)

SANANG^m

Pinag-aral ko si Doro. Dahil wala nang maipampapaaral ang aking kapatid sa kanya. Dahil siya na lamang ang inaasahan kong makakaaninag ng anino sa dilim.

abro

DORO^m

Kaylaki ng tiwala niya sa akin na matututunan ko ang lahat. Ang bigat no'n, Nana Sanang. Mas mabigat pa sa sako ng luyang ipinabuhat sa akin.

SANANG^m

Ang nasaling sarili ay nawawalan.

MARIANG MAKILING

At ang nasalinang katawan ay nakatakdang maglaho.

SANANG^m

Patawad, Edong, na hindi ko na ito nasabi sa iyo.

MARIANG MAKILING

Mayroon pa palang pinsalang hindi pa napagagaling.

Huni ng ibon. Kizit ng bundok ng telebisyon. Anino ng pakpak. Patungo na si SANANG^m sa pintong biglang maliwanag na maliwanag.

SANANG^m

Maglakbay ka, Doro. Lumibot ka. Huwag mo akong gayahin na tila nagkaugat na rito at naghihintay na lang.

DORO^b

(Nakatingin sa bundok ng telebisyon.) Ang ganda! Nagbabago ang kulay!

EDONG

Maganda ba? Lapitan mo kung ibig mo. Huwag mo lamang huhulihin, ha?

DORO^b

Kahit lapitan ko ang ibon ay hindi ito lumilipad palayo. At ibig ko na itong hulihin, ngunit ...

SANANG^m

Hindi 'yan tunay na ibon, Doro. Mas ilusyon pa 'yan sa ilusyon.

(Lilitaw ang malaking anino ng ibon. Dirilim. Maririnig ang nakakikilabot na kakaakak ng huni ng ibon, na tila metalikong jet o space rocket.)

SANANG^m

Narito na pala ang malaking-malaking ibon na tumatangay ng mga tao.
(Darapo ang ibon sa bundok na bato. Ito ang tutukuyin na “tahanan” ni MARIANG MAKILING.)

DORO^m

Isang kubo. Nadatnan namin ang tatlong dalagang tila magkakaedad at magagandang lahat.

URDUHA

Anong pangalan mo?

TERESA

Kanino kang anak?

SANANG^m

Sanang po. Crisanta Valdemor. Ako po’y anak ng aking ina.
(Mapabubungisngis ang mga babae.)

URDUHA

Dumito ka na lang. Mamahalin ka namin tulad ng iyong ina. At ipaglutulo ka namin ng maraming putong masasarap.

SANANG^m

Magagalit po si Ina. Ang sabi po niya’y umuwi ako kaagad. *(Iisa-isahin ni SANANG ang mukha ng mga babae.)* Kayo po ba ang mga dalagang nagnanakaw ng mga binata?

Hahalakhak ang mga babae. Tila mapapahiya si EDONG. Aayusan ng isa sa mga babae si SANANG.

SANANG^m

Ang gaganda nila. Ang lalambing ng mga tinig.

MARIANG MAKILING

May kailangan ka, Sanang?

SANANG^m

Dinagit ka ng isang malaking-malaking ibon, Edong. Dinala ka sa kataas-taasang pugad. Natuto kang makisama sa inakay ng malaking-malaking

ibon. Nagtatago ka sa kanilang ina. Nanunuka siya. Inakala mong hindi, pero nanunuka siya. Kaya niyang padilimin ang langit sa kanyang mga pakpak. Kaya ka niyang lunukin, katulad ng isang bulate, ng isang buto. Buto, tao, anong pagkakaiba? Pero alam ko, natuto kang magkubli. Natuto kang maging anino—ang di-nakikita, di-naaamoy, di-naririnig, at di-nararamdaman—na ako na lang ang nakakakita, nakaaamoy, nakaririnig, at nakararamdam.

TINIG

Sinong sira-ulo ang maghihintay sa minamahal nang apatnapung taon?
Sino?

MARIANG MAKILING

Inakala kong batid mo ang bawat tuntuning natatalunton ng mga tapat at busilak.

EDONG

Sanang, ikaw ba iyan?

SANANG

Hindi kita kilala.

EDONG

Saan ka pupunta? Ako ito, si Edong.

SANANG

Sino ka? Hindi kita kilala.

TINIG

Napatay mo 'ka mo? Talagang ganyan. Unahan. Haragan. Saksakan. Laslas-lalamunan. Digmaan ngayon.

TINIG

Humiyaw ang puri niya sa unang salakay. Nasanay sa mga kasunod. Lagi nilang inaakala na natutunan ang lahat.

SANANG

Ang tela, kapag napunit, natatahi. Kailangan mo lang na manalig sa talas ng karayom, sa pulso ng paghilom.

TINIG

Nakaapak ka? Puwes, tapakan.

TINIG

Bakit, sayawan ba ito na laging sabay ang mga paa't kamay?

TINIG

Dahil sa liwanag, walang-laya ang anino.

TINIG

Dahil sa dilim, may layaw ang anino².

LAKANDULA

Ang dalagang sinasabi mo'y hindi. Ikaw ay may karapatan.

EDONG

Kung si Sanang po ay walang-karapatan ay ano ang aking karapatan? Sa palagay ko po'y higit, higit ang kagandahan ng kanyang puso kaysa sa maaari kong angkinin ...

LAKANDULA

Maaaring paniwalaan ko ang sinabi mo. Ngunit nalilimutan mong maaari ka na naming angkinin mula sa karaniwang buhay, pagkat ang buhay mo roon ay maaaring ituring na tapos na.

EDONG

Natapos na po?

LAKANDULA

Oo. Tapos na. May karapatang-ari na kami sa iyong buhay at kamatayan.

DORO^m

Daraan ang mga taon at umaalingawngaw pa rin ang mga katagang iyon "May. Karapatang. Ari. Na. Kami. Sa. Buhay. At. Kamatayan." Sa sandaling iyon, alam ko, hindi na si Edong ang awtor ng kanyang buhay.

SANANG^m

Ang takbo raw ng buhay ay may layon, may tuntunin, may patutunguhan. Ikakabit nila ang obserbasyon sa galaw ng kalikasan. Hindi ako makata, Edong. Mababaw lang ang luha ko. Pero alam ko kapag pinalaso na ako ng mga salita. Alam ko kung ako'y itinatakda. At alam kong lagi kang may

abro

karapatang tanungin ang saysay. (Kay DORO^b) Doro, ano ang kahulugan ng buhay?

DORO^b

Hindi ko pa alam, Nana Sanang.

SANANG^b at SANANG^m

Sabihan mo ako pag natunton mo na, ha?

DORO^m

Nasabi ko ba? Nasabi ko ba kay Nanang Sanang na hindi ko alam? Na sa kababasa ko, hindi lang dumarami at nanganganak ang mga tanong, nagiging imperyo sila, nagiging bundok. At sa bawat pasok at akyat, paulit-ulit na sagupa sa kamangmangan.

LAKANDULA

(Kay DORO^m.) Alam ko ang iyong dinaramdam. Ngunit huwag kang mawawalan ng pag-asa. Makipag-usap ka sa kanya. Bakasakali ...

DORO^m

(Huhuni ang ibong siete colores.) Sa alaala ko na lang ito naririnig. Hindi ko na iyon narinig sa anumang gubat na napuntahan ko. At malamang, hindi na kailanman.

Babalik si DORO^m sa landas patungong Makiling. May matitisod na bato. Dadamputin niya iyon. Sisipatin.

DORO^m

Nagkalat ang mga batong kagaya noon. Sa tabi ng landas at sa giliran ng pilapil. Sa tabi ng tumpok ng tae ng kalabaw. Kung saan-saan. Parang mga tipak ng basag na pasong hindi pinapansin. Dinaraan-daanan lang.

DORO^b

Ginto ba 'ka mo ito?

Tuloy lang si EDONG sa paglalakad.

DORO^b

Hindi ba mahal ang ginto?

EDONG

Hindi nila iyan kailangan dito.

DORO^b

Talaga, Kuya Edong?

EDONG

Aanhin nila ang ginto? Dito, ang kaligayahan nila'y hindi natutumbasan ng lahat ng ginto sa buong mundo.

DORO^b

Puwede akong mag-uwi? Paglalaruan ko lang?

EDONG

Oo ba.

Kukuha si DORO^b ng apat na piraso. Ibulsa ito. Tuwang-tuwa siya.

DORO^m

Hindi ko pa naunawaan noon kung bakit ang mga batong iyon ay hindi nila minamahalaga. Pero sa musmos kong isip, gagamitin ko ang mga batong iyon sa piko. (*Unti-unting dumidilim.*)

DORO^b

Napakadilim, Edong. Natatakot ako.

EDONG

Huwag kang matakot. Hindi naman gano'n kadilim, a. Tingnan mo, maliwanag pa ang dinaraan natin.

DORO^b

Oo nga, ano? May buwan pa pala. (*Aabutan si DORO^b ng pagkain ni EDONG.*)

EDONG

Kumain ka't mahaba-haba pa ang biyahe pabalik.

DORO^b

(*Habang ngumunguya.*) Edong, ibalik mo ako rine, ha? (*Itutugpa na ni EDONG ang bangka at magsisimulang magsagwan.*) Ha, Edong, ibalik mo ako rine?

abro

DORO^m

Ngumiti lang si Kuya Edong. Ewan ko kung anong naiisip niya. Wala naman akong malaman gawin noon kundi matulog at kumain. Parang sandali lang ang lakbay namin pabalik, ngunit ang totoo siguro'y lumipas ang dalawang araw at dalawang gabi na naglalakbay kami sa tubig.

EDONG

Abutin mo ang bayong at hihilahin ko muna ang bangka ...

Susundin ng musmos ang iniutos sa kanya. Muntik nang madulas si DORO^b habang binubuhat nito ang bayong.

DORO^b

Mabigat pala? (*Ihahatid ni EDONG si DORO^b hanggang sa tarangkahan nila.*)

EDONG

Sulong na. Sabihin mong babalik ako kaagad, magbibihis lamang ako. O, ipanhik mo na ang bayong ng luya.

DORO^m

Ewan ko kung anong pumasok sa isip ko sa mga sandaling iyon. Pero may nabasa ako sa mga mata ni Edong na tila siya'y magpapaalam muli.

DORO^b

Baka hindi ka na magbalik?

EDONG

Ito naman. Sabihin mong babalik ako agad.

Pagpasok ni DORO^b sa bahay, makikita siya ng kanyang nanay. Magtataka ang magulang kung bakit tila nabibigatan ang musmos sa bayong, gayong luya lang naman ang laman nito.

TINIG

Amoy-araw ka. Teka nga't mag-iinit ako ng tubig at nang mapunasan ko ang iyong katawan. Amoy-lupa ka.

DORO^m

A, may isa pala akong katiyakan. (*Kay SANANG^m, na nakatalikod.*) Ang iyong paghihintay kay Kuya Edong ay dakila.

MARIANG MAKILING

Masdan mo ang pagsibol ng hamog, ang pagpatak ng ulan, ang paglaki ng tubig sa sapa. Ang pana-panahong pagsalalay ng ibon, ang pamumulaklak ng mangga, ang pagkatuyo ng dahon at bukid. Ihambing mo sa paglawak ng bukirin ang paglawak ng ating paningin. Tumatakbo ang buhay—yumayabong, tumataas, lumalawig. At patuloy sa isang dakilang kahulugan ang lahat ng hirap na ito³.

KORO

Ang Makiling ay hindi langit.

SANANG^m

May langit ba?

KORO

Ang Makiling ay hindi langit.

SANANG^m

Nakilala ko na ang buhay, Edong. Nakilala't nakaharap ko na. Hindi ko tinakasan. (*Matatawa.*) Kung alam mo lang. Kung alam mo lang na inaaliw ko na lang ang sarili sa pagmumuni ng lahat.

TINIG

(*Offstage*) Manang, magpapalinis po ba kayo?

TINIG

Kabilin-bilinan po ng pamangkin n'yong ipawalis ang bakuran, pati ang bubong.

TINIG

Ipalampaso't ipa-floorwax ang sahig.

TINIG

Palitan ang kubrekama at punda ng unan.

SANANG^m

Ipawalis? Ipalampaso? Palitan? Ano bang linis-linis ang tunay kong kinakailangan?

Maririnig ang mga kalampag, ang tinig.

SANANG^m

Oo na, oo. Nariyan na. (*Patlang.*) Oo, kaya ko. Hindi ko kailangan. (*Mag-ri-ring ang selpon. Dadamputin at lalakad patungo sa "pinto" ng sapot.*) O? Ako nga. Ba't ang tagal mong sumagot? A, sorry. Nakalimutan ko. May gagawin ka ba? Puntahan mo ako rito. Nawalan ako. Lintik, kaya pala ako sinundan ng putragis na 'yon kasi may maitim pala siyang balak. Tinulungan pa akong sumakay ng taxi. Akala mo kung sinong maginoong nagbuhat ng aking mga pinamili. Oo, namili ako. Para sa tindahan. Alam mo namang kulang na kulang na ang paninda. Wala nang bakya, uling, tiklis ng bawang, galyetas ... Ha? (*Tatawa.*) Ay, itong si Doro ko. Ikaw ang nag-uulyanin, hindi ako. Aba'y kahapon lang ay inabutan ko si Nanong Balabal ng kanyang kape at nang sasamahan ko na nga 'yon ng galyetas, do'n ko lang napansin na wala na rin ang mga garapon. Saan mo ba dinala? Pinamigay mo ba? Matagal na 'ka mo tayong nagsara? Kailan pa? (*Ilalayo nang bahagya ang selpon sa tainga. Mangingiti.*) E, anong kakainin ko rito? O-order na naman ako ng pritong manok? Hay, pati nga utot ko, may pakpak na. Alam mo namang wala akong hilig sa mga maaalat at mamantika. Oo, natatanggap ko po ang iyong ipinadadala ... walang-palya, Doro. Oo, deretso sa refrigerator. O, siya, sige na, baka may gagawin ka pa. Wag kang mag-aalala. Kaya kong sarili ko. (*Maalala ang refrigerator at magtutungo roon. Pagbukas ng appliance, bubulusok ang laman nitong patong-patong na hito. Eksaherado ang laki ng mga ito at matitigas. Isasaksak muli ang mga hito sa loob ng ref. Tutulungan siya ni EDONG. Naghahagikgikan pa sila sa pagliligpit ng mga kalat.*) Salamat, ha. Nagustuhan nga pala ni Inay ang ipinadala mong lilok ng Birhen. Kaypino raw. Hayun, o, nasa altar. Iningatan ko 'yan, itinago. Si Inay? Ay, matagal nang pumanaw. Ano ka ba naman. Na-dengue, kagaya ng marami ring taga sa atin noon. (*Magkukuwentuhan pa ang dalawa, ngunit hindi na ito maririnig ng manonood.*)

Pasok, DORO^m. Pinagmamasdan ang paligid. Ang ekspresyon ay tulad ng kanyang kabataan nang unang makita ang Makiling.

DORO^m

Pagkaraan ng kanyang paglaho, matagal din akong nakatunganga rito, sa silid na ito, nakatingin sa mga linyang nakagatla sa pader. Binibilang iyon. Sinisino. Kinakapa. (*Parang nauulinigan ang tunog ng sapa. Magbubukas ng mga pinto, titingnan kung napihit ang mga gripo. Maaaring patayin isa-*

isa ang naka-on na telebisyon. Matatawa sa sarili pagkaraan.) Baka naririto lang siya, sa katreng ito, hinahaplos ang aking pisngi sa tuwa sa aking pagdalaw. Pero sino bang niloloko ko? (*Haharap si SANANG^m.*)

SANANG^m

Alam ko na noon, ngayon, at hanggang sa mga sandaling mangyayari pa lang sa hinaharap, na wala akong pasya na hindi ko pinanindigan. Paalam, Edong. Paalam, Maria.

TELON

.....

Sanggunian

1. Halaw sa "Mariang Makiling," Jose Rizal.
2. Halaw sa "Gunita ng Kamusmusan," Sze Tsu.
3. Halaw sa "Sa Bawat Looy na Bulaklak," Macario Pineda.